

УДК 343.163

## ІСТОРИКО-ПРАВОВІ ВИТОКИ УЧАСТІ ПРОКУРОРА У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ В СУДІ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

### HISTORICAL AND LEGAL SOURCES THE PROSECUTOR'S ACTIVITY IN THE CRIMINAL PROCEEDINGS IN COURT IN UKRAINIAN TERRITORIES

Твердохліб М.Г.,

*заступник начальника управління нагляду  
за додержанням законів спеціальними підрозділами та іншими органами,  
які ведуть боротьбу з організованою злочинністю і корупцією,  
та процесуального керівництва Генеральної прокуратури України*

У статті досліджено вітчизняні історико-правові витoki участі прокурора у кримінальному провадженні в суді. Встановлено, що зародження функцій прокуратури у кримінальному провадженні в суді на теренах України пов'язано з виникненням посади інстигатора у другій половині XIV ст., коли більшість українських земель перебувала під владою сусідніх держав – Литви та Польщі. Ця посада з'явилась у зв'язку із зростанням ваги публічного елемента у кримінальному судочинстві та зберігалася у подальших століттях з розвитком козацтва. Участь у судовому розгляді, правове становище інстигаторів на українських землях передбачалося нормами писаного права (Конституцією та сеймовими законами Речі Посполитої).

**Ключові слова:** інстигатор, прокурор, функції прокуратури, кримінальне судочинство, державне обвинувачення.

В статье исследовано отечественные историко-правовые истоки участия прокурора в уголовном производстве в суде. Установлено, что зарождение функций прокуратуры в уголовном производстве в суде на территории Украины связано с возникновением должности инстигатора во второй половине XIV в., когда большинство украинских земель были под властью соседних государств – Литвы и Польши. Эта должность появилась в связи с ростом веса публичного элемента в уголовном судопроизводстве и сохранялась в последующих веках с развитием козачества. Участие в судебном разбирательстве, правовое положение инстигатора на украинских землях регулировалось нормами писаного права (Конституцией и сеймовыми законами Речи Посполитой).

**Ключевые слова:** инстигатор, прокурор, функции прокуратуры, уголовное судопроизводство, государственное обвинение.

In the article was studied the national historical and legal sources of the prosecutor's activity in the criminal proceeding in court. In the research was found that the origin prosecutor's office functions in criminal proceeding in court in Ukraine appeared in the second half XIV century, when most of Ukrainian territories was under the rule preceded by neighboring states – Lithuania and Poland and related with instigator's post. This post appeared due to the increasing weight of public element in criminal proceeding and continued in the following centuries in the development of the Cossacks. Participation in the proceeding, the legal status of instigator in Ukrainian lands expected the norms of written law (the Constitution and laws of the Sejm of the Rzeczpospolita).

**Key words:** instigator, prosecutor, prosecutor's office functions, criminal justice, public prosecution.

**Постановка проблеми.** Глибоке аналітичне осмислення історико-правової спадщини держави дає можливість по-новому, зі знанням справи оцінити тенденції розвитку вітчизняних державно-правових інститутів, а також уникнути «сліпого копіювання правових інститутів інших країн, без урахування власних надбань» [1, с. 3].

Як слушно наголошується у науковій літературі, вивчення історії створення, формування будь-якого державного органу допомагає краще зрозуміти, по-перше, історичне призначення цього органу, його місце в системі інших державних органів, по-друге, історичну необхідність виконання функцій, покладених на цей орган, по-третє, вивчаючи історію того чи

іншого державного органу, ми зможемо в сучасних умовах вжити заходів законодавчого та організаційного характеру, спрямованих на підвищення ефективності діяльності цього органу [2, с. 9–10].

Зважаючи на зазначене, у сучасних умовах реформування інституту прокуратури в Україні та гарячих дискусій, що тривають з цього приводу, особливої актуальності набуває вивчення історії цього інституту, зародження його функцій, зокрема у частині участі в кримінальному провадженні в суді.

Саме дослідження вітчизняних історико-правових витоків участі прокурора у кримінальних провадженнях у суді поставлено за мету статті.

Стан дослідження. Донедавна було загальновідомо, що, у цілому, становлення та розвиток прокуратури в Україні безпосередньо пов'язані з виникненням у 1722 р. прокуратури в Російській імперії. Водночас результати останніх досліджень вітчизняних науковців частково спростовують зазначене положення й свідчать, що історико-правових витоків інституту прокуратури України слід шукати в другій половині XIV ст., коли більшість українських земель перебувала під владою сусідніх держав – Литви та Польщі.

Так, В.П. Лакизюк і О.Р. Михайленко зауважують, що найбільш точні відомості про зародження прокуратури на території України можна знайти в книзі польського дослідника В. Свербигуза «Старосвітське панство», виданої у 1999 р. [3, с. 37–43].

До вказаного джерела апелює у своєму дисертаційному дослідженні й В.І. Малюга, стверджуючи, що посада прокурора на території нашої держави була запроваджена набагато раніше, ще за часів Козацької доби, у 1579 р. [4, с. 19].

Ідеться про те, що у 1578 р. на Сеймі Речі Посполитої створено особливий для України трибунал – Луцький. Це був вищий суд для України. Його дія поширювалася на Київське, Волинське та Брацлавське воєводства, офіційною мовою стала українська. Чергового 1579 р. у м. Батурин було створено Український трибунал у вигляді міністерства. Змістовно дослідити характер його діяльності неможливо, бо актові документи були знищені ще за часів Хмельниччини. На момент утворення, тобто у 1579 р., Український трибунал складався із семи департаментів<sup>1</sup>. Важливим є те, що на початку діяльності трибуналу його депутати щорічно обирали так званого інстигатора (прокурора) [5, с. 17].

У свою чергу результати дослідження, проведеного О.В. Сокольською, дають підстави стверджувати, що десятьма роками раніше, після 1569 р., коли вищі судові установи Польщі стали апеляційними інстанціями для судів українських воєводств, у матеріалах судових справ мешканців вказаних земель вже фігурували інстигатори [1, с. 108]. Тобто з високою долею ймовірності можна стверджувати, що посада інстигатора на українських землях за часів

Литовсько-польської доби з'явилась дещо раніше. Загалом, у Польщі вказана посада була введена у 1557 р., а у Великому князівстві Литовському вперше згадується у 1565 р. [6].

Саме із запровадженням інституту «інстигаторства» на українських землях дослідники пов'язують витoki вітчизняної прокуратури. Проте слід вказати на малодослідженість цього інституту передусім через брак історичних джерел, які б дали змогу повною мірою його вивчити та проаналізувати.

У сучасній юридичній літературі інститут інстигаторства згадується в наукових працях Л.Р. Грицаєнка [7], В.М. Кравчука [8, с. 98], В.П. Лакизюка [3], В.І. Малюги [4, с. 19], Г.А. Мамедова [9, с. 81–82], О.Р. Михайленка [10, с. 25], Н.С. Наулік [11], В.В. Сухоноса [12] та ін.

За даними дослідників [7; 13, с. 33] одним із перших, хто досліджував міський устрій на українських землях, судочинство, а особливо виокремив роль і повноваження інстигатора (прокурора) у зазначений період, був російський історик М.Ф. Владимирський-Буданов. Результатом цих досліджень стала монографія «Немецкое право в Польше и Литве» [14]. Для висвітлення означеної проблематики цінною є також праця польського історика Ю. Макаревича «Інстигатор у праві польським» (1994 р.) [15], у якій подаються одні з найточніших відомостей про зародження прокуратури на українських землях.

Більш ґрунтовно у вітчизняній науці інститут інстигаторства проаналізовано в історико-правових працях Р.В. Савуляка [13; 16] та О.В. Сокольської [1].

**Виклад основного матеріалу.** Перш ніж розглянути результати досліджень цих науковців, доцільно коротко охарактеризувати судочинство на українських землях у період, коли українські землі переживали цикл політичних, економічних, правових та соціальних трансформацій, спричинених їх приєднанням до Литовської держави, а пізніше – до Корони Польської, та утворенням, відповідно, Великого князівства Литовського та Речі Посполитої Польської (XVI – початок XVII ст.).

Так, судовому процесу українських земель XVI – початку XVII ст., у цілому, були властиві: змагальність, приватно-позовний характер, що обмежувався в справах про тяжкі злочини, спільне, в загальних рисах, провадження в суді різних категорій справ, станова нерівність, що проявлялась у неоднаковому обсязі процесуальних прав різних соціальних груп та існуванні станових судів, формалізм, дуалізм процесів – співіснування загального і звичаєвого процесу [1, с. 125].

Поява урядової посади інстигатора – обвинувача – була пов'язана із зростанням ваги публічного елемента в справах про тяжкі злочини у коронному праві 1565 р. [1, с. 108].

Сама ж назва «інстигатор» (instigator) походить від лат. «instigare», що означає «спонукати, підбурювати».

<sup>1</sup> 1-й – з них означав верховний уряд і звався Генеральною канцелярією з верхньою апеляцією, звідки виходили гетьманські універсали і всі накази; 2-й – Генеральний міський суд; 3-й – Генеральний земський суд; 4-й – Комісаріат з ревізії підкоморських справ, до складу якого входила Дирекція над громадськими будовами, шляхами і переправами; 5-й – Скарбова канцелярія, яка відала національними прибутками і видатками; 6-й – Військовий реґімент – міністерство з управління реєстровим козацтвом й іншими українськими військами; 7-й – Ревізійний комітет над скарбовими і військовими рахунками з фіскальством над чинами і адвокатами [5, с. 17].

Латинський вираз «*pars instigans*» слугував у правових джерелах для окреслення позивача в процесі (зауважимо, що в досліджуваній період позовний порядок був основним у порушенні й розгляді не тільки цивільних, а й кримінальних справ).

Якщо інстигатор виступав позивачем, який представляв державний інтерес, тоді він отримував відповідний додаток для того, щоб його відрізнити від звичайного *pars instigans*. Надалі для скорочення було відкинута цей характерний додаток, а інстигатором почали називати особу, яка виступала у публічному процесі [16, с. 52].

Участь у судовому розгляді, правове становище інстигаторів на українських землях передбачалося нормами писаного права (Конституцією та сеймовими законами Речі Посполитої), що були, як правило, рецепцією іноземних правових норм. Діяльність їх зосереджувалася в площині повітового шляхетського судочинства [1, с. 193].

Компетенція публічних функціонерів, які носили назву інстигатора, була досить значною, переважно пов'язаною з наглядом за дотриманням законів у судових інстанціях<sup>2</sup>. Власне інстигаторськими справами вважалися цивільні справи, що стосувалися державних чи королівських інтересів (королівських маєтностей, кварти – податку з них, мита, кадуків – привілеїв на отримання конфіскованих маєтностей і майна та ін.) [17].

Між тим, до повноважень інстигатора відносились і участь, у якості сторони, у кримінальних справах (провадженнях), де об'єктом замаху була держава. Інстигатор був також обвинувачем у злочинах про вбивства, які ще називали «головна зрада», а також про порушення спокою та недоторканності судів, сеймів, офіційних осіб чи королівських послів, фальшування монет, викрадення й звалтування жінки і, крім того, низки військових злочинів таких, наприклад, як дезертирство, зрада тощо. Інстигатор у Речі Посполитій звертався до суду з обвинувальною скаргою й у випадках, коли потерпілі з боязні помсти відмовлялися підтримувати обвинувачення у суді, зокрема у кримінальних справах про грабежі, розбої та крадіжки. Крім того, інстигатор як обвинувач в суді подавав «пропозиції» щодо покарання [16].

На підставі зазначеного вище можна говорити, що в ті часи інстигатор був важливою фігурою в службовій ієрархії судочинства. Проте єдиної організації управління інстигаторів як органу державної влади за часів Литовсько-польської доби не було. Інстигаторів призначали при різних судах і вони були взаємно незалежними. Натомість вони залежали від того, хто їх призначив, а отже, міський інстигатор – від старости, трибунальський – від маршалка, який його призначив, землевласницький – від суддів тощо.

Останнє підтверджується, зокрема, в положеннях ст. VII Конституції 1792 р., відповідно до якої кожен землевласницький суд повинен був мати інстигатора (він призначався самим судом на підставі голосування його членів). До його обов'язку входило «діяти

від імені і за наказом суду в справах безпеки суду і в справах кримінальних, хоч би обвинувача не було, і то все доповнювати, що йому той суд в обов'язок запише». Також фактично залежність інстигатора від суду красномовно підкреслює й текст його присяги: «Судові у всіх наказах по відношенню до мене слухатись буду, також накази і резолюції судові доповню і втілю» [13, с. 41].

Посади інстигаторів були ліквідовані на землях Правобережної України Катериною II наприкінці XVII ст. у зв'язку з поширенням на її територію російського судоустрою, проте вони відіграли значну роль у становленні та розвитку інституту прокуратури у дореформений період.

Між тим, на окремих територіях України посада прокурора (інстигатора) зберіглася ще протягом XVII–XVIII століть. Про це свідчать результати дослідження В. Свербигуза, згідно з якими в Українському трибуналі в цей час разом із гетьманом, патроном, генеральним писарем, генерал-возним, генеральними суддями та іншими вищими чинами засідав і прокурор [5, с. 57].

Діяльність Українського трибуналу і, зокрема, прокурорів була тісно пов'язана з іменами кошових отаманів, гетьманів українського козацтва Івана Підкови, Северина Наливайка, Самійла Кішки, Петра Сагайдачного, Михайла Дорошенка, Григорія Чорного та ін. [10, с. 25].

Як зауважують дослідники, не випадково посада інстигатора з'явилась і в Запорізькій Січі. Це було пов'язано зі збільшенням кількості козаків і, відповідно, обов'язків кошового отамана, зростанням числа злочинів і правопорушень. Окрім виконання функції обвинувачення в суді, інстигатор також охороняв ті звичаї й одвічні порядки, на яких базувався весь устрій козацького життя. Він попередньо розглядав усі справи, котрі опісля в разі необхідності передавалися на розгляд Січової ради чи безпосередньо кошового отамана, консультував та давав поради сторонам. Виконуючи свої основні функції, зазвичай заступав кошового отамана «як наказний отаман», був членом Старшинської Ради та виконавцем доручень кошового отамана чи Січової ради. Подібно до староукраїнського віча Рада була одночасно і найвищою інстанцією, й останньою апеляційною інстанцією для всіх важливих справ, а тому він брав участь в її засіданнях [18, с. 26].

**Висновки.** Таким чином, прокуратура України бере своє літочислення не з періоду царювання Петра I, як часто стверджується в офіційній і науковій літературі, а набагато раніше.

Зародження функцій прокуратури у кримінальному провадженні в суді на теренах України пов'язано з виникненням посади інстигатора у другій половині XIV ст., коли більшість українських земель перебувала під владою сусідніх держав – Литви та Польщі. Ця посада з'явилась у зв'язку із зростанням ваги публічного елемента у кримінальному судочинстві та зберігалася у подальших століттях з розвитком козацтва.

<sup>2</sup> Законодавство того часу розвивалося дуже повільно, мало ретроспективний характер і не мало можливості охопити всі пріоритетні напрями діяльності інстигаторів, які стали головними дійовими особами у забезпеченні законності охоронцями правомірності судових дій і правосуддя в цілому. Більш докладно про обсяг повноважень інстигаторів дивіться у праці Р.В. Савуляка [13].

**СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:**

1. Сокальська О.В. Судоустрій та судочинство в Україні (XVI – початок XVII ст.): дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 / О.В. Сокальська. – К., 2006. – 194 с.
2. Братановский С.Н. Прокуратура Российской Федерации в механизме защиты конституционных прав и свобод человека и гражданина : [монографія] / С.Н. Братановский, А.В. Урываев. – М. : РИОР, 2009. – 224 с.
3. Лакізюк В. Прокуратура України : витоки, розвиток, персоналії та правове регулювання / В. Лакізюк, О. Михайленко // Вісник прокуратури. – 2000. – № 2. – С. 37–43.
4. Малюга В.І. Принципи організації та діяльності прокуратури України : дис. ... канд. юрид. наук : сек. 12.00.10 / В.І. Малюга – К., 2002. – 205 с.
5. Свербигуз В. Старосвітське панство / В. Свербигуз. – Варшава : Studio Literka, 1999. – 251 с.
6. Інстигатор // Вільна енциклопедія «Вікіпедія» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%86%D0%BD%D1%81%D1%82%D0%B8%D0%B3%D0%B0%D1%82%D0%BE%D1%80>.
7. Грицаєнко Л. Історико-правовий процес утвердження інституту прокуратури в Україні / Л. Грицаєнко // Право України. – 2008. – № 11. – С. 121–130.
8. Кравчук В.М. Інституційно-правовий аспект функціонування прокуратури України як органу державної влади : [монографія] / В.М. Кравчук. – Тернопіль : ТзОВ «Терно-граф», 2013. – 272 с.
9. Мамедов Г.А. Функції прокуратури в Україні та Азербайджанській республіці : [монографія] / Г.А. Мамедов. – Одеса : Фенікс, 2013. – 298 с.
10. Прокуратура України : [підручник] / О.Р. Михайленко. – 2-ге вид. перероб. і допов. – К. : Юрінком Інтер, 2011. – 336 с.
11. Наулік Н. Основні аспекти становлення та розвитку діяльності прокуратури щодо представництва інтересів громадянина або держави в суді / Н. Наулік // Вісник Національної академії прокуратури України. – 2013. – № 5. – С. 30–34.
12. Сухонос В.В. Місце прокуратури серед гілок влади в Україні і за кордоном / В.В. Сухонос // Вісник прокуратури. – 2007. – № 10. – С. 71–79.
13. Савуляк Р.В. Реорганізація органів прокуратури за судовою реформою 1864 року в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 / Р.В. Савуляк. – Л., 2010. – 237 с.
14. Владимирский-Буданов М.Ф. Немецкое право в Польше и Литве / М.Ф. Владимирский-Буданов. – СПб., 1868. – 308 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : [http://books.e-heritage.ru/book/10079034\\$](http://books.e-heritage.ru/book/10079034$).
15. Makarewicz J. Instigator w prawie polskim / J. Makarewicz. – Warszawa, 1994. – S. 296.
16. Савуляк Р. Виникнення та розвиток посади інстигатора (прокурора) на території Правобережної України за часів Речі Посполитої / Р. Савуляк // Вісник Львівського університету. – 2008. – Вип. 46. – С. 52–58.
17. Кулаковський П.М. Сеймовий суд у Речі Посполитій як судова інстанція для українських воєводств (до середини XVII століття) / П.М. Кулаковський // Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право». – 2012. – № 2(6) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://lj.oa.edu.ua/articles/2012/n2/12kpmduv.pdf>.
18. Паньонко І.М. Органи влади Запорізької Січі / І.М. Паньонко. – Львів : Львівський держ. ун-т внутрішніх справ, 2006. – 143 с.